

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ СИТУАЦІЙ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З НАВЧАЛЬНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ СТУДЕНТІВ

Савченко Олена В'ячеславівна

У статті розглядаються основні характеристики та структурні компоненти ситуацій міжособистісної взаємодії, визначаються основні принципи дослідження образу ситуації в межах психосемантичного підходу. Наведені результати порівняння структур семантичних просторів оцінки певного класу ситуацій та суб'єктів, як активних учасників взаємодій.

Ключові слова: ситуація, структура ситуації, семантичний простір, когнітивна складність.

Савченко Е.В. Особенности восприятия ситуаций, которые связаны с учебной деятельностью студентов

В статье проанализированы основные характеристики и структурные компоненты ситуаций межличностного взаимодействия, выделены основные принципы исследования образов ситуаций в рамках психосемантического подхода. В работе дан сравнительный анализ структур двух семантических пространств, полученных при оценивании студентами определенного класса ситуаций и субъектов-участников этих взаимодействий.

Ключевые слова: ситуация, структура ситуации, семантическое пространство, когнитивная сложность.

Savchenko E.V. Features of the perception of situations that are related to educational activities of students

The article analyzes the main characteristics and structural components of interpersonal situations, highlights the main principles of the study of images of situations within psychosemantic approach. The paper presents a comparative analysis of the structures of the two semantic spaces, obtained by evaluating the students a certain class of situations and subjects, participants in these interactions.

Key words: situation, the structure of the situation, the semantic space, cognitive complexity.

Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 17. - Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – С. 479-489.

Існують різні визначення поняття ситуація. Серед них можна визначити два відмінних підходи. Перший визначає ситуацію через об'єктивні характеристики середовища, дослідники ставлять акцент на зовнішніх для суб'єкта елементах. Такого підходу дотримувалися Д. Магнуссон, А. Фернхем та М. Аргайл, Л. Фергюссон, В Мішель, Г. В. Балл та ін.

Другий підхід розглядає ситуацію як сукупність «суб'єктивних та об'єктивних елементів, що поєднані в діяльності суб'єкта» [1; с. 24]. Тобто образ ситуації формується в процесі активної взаємодії суб'єкта з елементами середовища. На характер поведінки в певній ситуації впливають і суто суб'єктивні фактори, а саме: характер міжособистісних відносин, групові та соціальні норми, стереотипи, цінності суб'єкта, атмосфера взаємодії тощо. Ми погоджуємось з думками тих авторів, що вважають, що не самі аспекти зовнішнього середовища обумовлюють поведінку людини в ситуації, а те особистісне значення, що надає суб'єкт цим аспектам реальності. Елементи середовища організовуються в цілісне утворення в зв'язку з «актуальною позицією суб'єкта в оточуючому світі... В такому контексті ситуація є способом організації суб'єктом явищ зовнішнього світу» [7; с. 125]. Д. Магнуссон вважав, що вплив ситуації опосередковується так званими «сприймаюче-когнітивними системами індивіда» [7; с. 137], тобто процесами сприйняття, аналізу та інтерпретування інформації.

Отже ми вважаємо проблему сприйняття суб'єктом ситуації як цілісності першочерговою в поясненні поведінки суб'єкта в певних ситуаціях. **Метою** нашої роботи є визначення основних узагальнених характеристик-факторів, що обумовлюють сприйняття певного класу ситуацій. В роботі вирішувалися наступні **задачі**:

1. Визначення основних характеристик ситуацій та її структурних компонентів, які обумовлюють формування цілісного образу ситуації.

2. Виокремлення принципів дослідження класів ситуацій в межах психосемантичного підходу.

3. Визначення узагальнених характеристик-факторів, що використовують суб'єкти під час оцінювання ситуацій певної сфери життєдіяльності (навчальної діяльності студентів).

4. Порівняння структур когнітивних конструктів, що описують ситуації та суб'єктів, як активних учасників даних ситуацій.

Об'єктом дослідження виступають фактори оцінки ситуацій, що пов'язані з навчальною діяльністю студентів.

Предметом дослідження є розбіжності в кількісних показниках факторних структур, які обумовлюють характер оцінювання ситуації та суб'єктів, як активних учасників даних ситуацій.

Проблема сприйняття суб'єктом ситуації може вивчатися лише опосередковано. Ми отримуємо інформацію стосовно того, як учасник чи спостерігач бачить ситуацію, на основі усних чи письмових описів, схематичних зображень, на основі віднесення актуальної ситуації до певного класу (класифікування), на основі оцінювання за певними критеріями тощо. Тому ми вважаємо, що наблизитись до розуміння процесів сприйняття ситуації ми можемо через вирішення питань відносно визначення критеріїв опису та класифікування суб'єктом ситуацій.

Проблеми опису та класифікування ситуацій пов'язані, на думку Д. Магнуссона, з такими аспектами: «(а) одиницями аналізу, (б) часовими та просторовими межами та (в) характеристиками, які можуть бути використані для описання та класифікації» [7; с. 153]. Ми вважаємо доречним додати до даного списку структурні характеристики, які також певною мірою обумовлюють особливості сприйняття ситуації.

Дж. Форгас визначив такі параметри оцінки ситуацій: «приємне - неприємне, вільне - формальне, така, що втягує – така, що відсторонює» [7; с.

228], які дозволяють відобразити цілісні характеристики ситуації. Оскільки, на думку М. Аргайла, ситуації можуть бути проаналізовані в термінах вимірювання, дослідники можуть застосовувати процедури багатомірного шкалування для визначення подібностей та відмінностей певних типів ситуацій. У роботі М. Аргайла є посилання на роботи Віша та Каплана, які, дослідивши вісім різних типів соціальних подій та рольових відношень, визначили наступні критерії оцінки ситуацій: «1) дружелюбна – ворожа; 2) кооперативна – змагальна; 3) глибока – поверхнева; 4) рівноправна – нерівноправна; 5) формальна – неформальна; 6) орієнтована на задачу – не орієнтована на задачу» [7; с. 178]

Таким чином, в психології сформувалися дві установки на аналіз ситуацій. Перша, що представлена в роботах М. Аргайма, М. Шерифа та ін., спрямована на визначення загальних властивостей соціальних ситуацій, а інша установка, що представлена в роботах Д. Магнуссона, Т. А. ван Дейка, відображена в тезі, що не існує універсального набору характеристик, які можна використовувати в усіх ситуаціях, аналізуючи їх з різними цілями. «В залежності від проблеми якості, що досліджуються, можуть варіювати» [7; с. 157].

Основний метод, який ми використовуємо в наших дослідженнях є метод часткового семантичного диференціалу [5], який дозволяє не лише виокремити структуру узагальнених факторів, що обумовлюють оцінювання об'єктів певного класу, але й будувати моделі семантичних просторів, в яких знаходять своє місцеположення усі ці об'єкти. Для впровадження даного методу в дослідження нам необхідно було розробити низку шкал, придатних для кількісного оцінювання того класу об'єктів, що вивчається. Об'єктами нашого дослідження виступали ситуації, пов'язані з навчальною діяльністю студентів. Ми визначили наступні ситуації: 1) запізнення студента на заняття; 2) неочікувана контрольна робота; 3) конфлікт студента з викладачем на занятті; 4) отримання інформації від викладача на лекції; 5) виклик студент в деканат; 6) відвідання буфету на перерві; 7) відпрацювання

академічних заборгованостей; 8) відповідь на екзамені; 9) відповідь підготовленого студента на занятті; 10) відповідь студента, який є непідготовленим, на занятті.

В методиці семантичного диференціала шкали представляють собою пару прикметників – антонімів. Слід було підібрати такі пари прикметників, які дозволяли би досліджуваним оцінювати визначені об'єкти-ситуації. Ми вважали, що обирання прикметників повинно регулюватися певною моделлю ситуації, що забезпечить повноту розгляду об'єктів за рахунок представленості кожної структурної групи ознак.

На думку Д. Магнуссона для опису та класифікування ситуацій представляють інтерес наступні характеристики: складність, ясність, сила, сприяння-обмеження, завдання, правила, ролі, фізичні умови, інша людина. Дані характеристики він позначив як «актуальні ситуаційні властивості» [7; с. 157]. Потенціальну ж цінність представляють властивості, що пов'язані з суб'єктом взаємодії, а саме: цілі, контроль, що сприймає суб'єкт, очікування, потреби та мотивація, афективний стан та емоції. Серед перерахованих властивостей, як ми бачимо, є і когнітивні якості сприймаємої ситуації, і емоційні аспекти стану суб'єкта, і мотиваційні складові (потреби, мотиви, цілі), і навіть структурні компоненти самої ситуації (учасники, правила, ролі, умови).

М. Аргайл та ін. визначили наступні категорії, які можна розглядати як компоненти соціальної взаємодії, а саме: «1) особистості та їх властивості; 2) соціальні структури, такі як статус та роль; 3) елементи взаємодії, такі як дружелюбність; 4) об'єкти, що релевантні для уваги...; 5) оточуюча обстановка, що задана певними межами, реквізитом та просторовим розташуванням; 6) правила та звичаї...» [7; с. 228].

М. Шериф, розробляючи схему аналізу ситуацій, визначив чотири групи факторів, що входять в структуру соціальної ситуації. Він виокремив конфігурації факторів, що належать: 1) до індивідів, які приймають участь у ситуації; 2) відносяться до проблеми, задач, діяльності; 3) відображають

умови та обставини, в яких відбувається взаємодія; 4) пов'язані зі ставленням учасників ситуації до партнера, проблеми, умов [7].

Нам вважається доречним використовувати наступну структурну модель аналізу властивостей ситуації, що сприймає суб'єкт:

1. Характеристики ситуації як системи: 1) загальні властивості ситуації як цілісності (наприклад, складність, ясність, сила та ін.); 2) часові та просторові межі ситуацій (миттєвість, наявність та відсутність чітких меж, відкритість та ін.); 3) властивості окремих структурних елементів ситуації (дійові особи, їх позиції, установки щодо взаємодії та ін.).

Позиція – це положення, яке займає учасник взаємодії по відношенню до іншого учасника. Даний структурний компонент соціальної взаємодії відображає статусне співвідношення учасників (начальник – підлеглий, батько – дитина та ін.), їх рольові характеристики (лідер, експерт, спостерігач та ін.), особистісні властивості (позиції «батька», «дитини» та «дорослого» в транзакційному підході Е. Берна), а також певне ставлення до самої ситуації, до її учасників (відкритість, включеність, відвертість та ін.).

Важливість урахування позицій учасників та їх співвіднесеності обумовлена тим, що усвідомлене чи неусвідомлене обирання позиції призводить до вибору певної стратегії взаємодії, яка може бути визначена за наступними ознаками: «директивність - недирективність», «авторитарність - партнерство», «конкурентність - співпрацювання» та ін.

Саме позиції учасників взаємодії визначаються нормами та правилами, які усвідомлено чи ні враховують партнери. Позиція, на думку розробників методики ТАТ [2], відображає рівень усвідомленості своїх дій та ступінь активності під час взаємодії. Виокремлюють 4 основні позиції учасників соціальної взаємодії: дійову, імпульсивну, споглядальну, страждальну.

Б. Ф. Ломов висловив припущення, що індивідуальні та особистісні характеристики учасників взаємодії є і елементами, і умовами, що формують певну ситуацію, а отже їх слід також враховувати під час аналізу процесу сприйняття ситуації. Суб'єкт, на думку Б. Ф. Ломова, «представлений в

умовах ситуації: 1) системою своїх внутрішніх спонукань; 2) своїми індивідуально-психологічними та особистісними якостями; 3) діяльністними характеристиками» [7; с. 131]. Тому другим аспектом аналізу ми вважаємо властивості суб'єкта, учасника взаємодії.

2. Властивості суб'єкта, як учасника взаємодії: 1) система намірів, цілей, мотивів, потреб, що спонукають суб'єкта на активність (мотиваційний аспект); 2) рефлексія власного афективного стану, емоцій, що виникають в певній ситуації (емоційний аспект); 3) відображення тих своїх особистісних якостей, які можуть бути задіяними в ситуативній взаємодії, обумовлюючи її ефективність (особистісний аспект); 4) інструментальний потенціал взаємодії: стратегії, засоби реагування (поведінковий аспект).

3. Властивості партнера, які сприймає та прогнозує суб'єкт: 1) відображення мотивів та намірів іншого учасника взаємодії (мотиваційний аспект); 2) відображення емоційного стану партнера (емоційний аспект); 3) прогнозування особистісних властивостей іншого учасника (особистісний аспект); 4) уявлення про стратегії та тактики поведінки партнера в певних умовах (поведінковий аспект).

Важливими аспектами другого та третього факторів є наявність не лише актуальних дій, емоцій, особистісних якостей, що сприймаються учасниками взаємодії, але і їх потенційних форм: тих дій, які ще знаходяться в свідомості учасників, але які прогнозуються ними в формі уявлень, і які також впливають на розвиток ситуації.

4. Особливості взаємодії учасників: 1) рівень узгодженості мотивів та цілей (мотиваційний аспект); 2) рівень напруженості відношень (емоційний аспект); 3) значущість відношень (особистісний аспект); 4) характер взаємозв'язку учасників: сприяння-обмеження, протидія-кооперація та ін. (поведінковий аспект).

Варіанти співвіднесення цілей представлені в роботі М. Аргайла, А. Фернхема, Дж. Грахама [7]. Автори розглянули декілька варіантів взаємозв'язків цілей учасників взаємодії: незалежність, сприяння, подвійне

сприяння (кооперація), одностороння перешкода (фрустрація), двостороння перешкода (конфлікт, конкуренція). Також автори зазначили, що соціальні ситуації можуть містити більше однієї цілі кожного учасника, тому в них можуть бути присутніми «і міжособистісні, і внутрішньоособистісні конфлікти» [7; с. 192]. Вони вважають саме цей факт одною з причин уникнення ситуацій взаємодії, підвищення рівня тривожності учасників.

З поняттями «значущість» та «цінність» ситуацій Х. Томе пов'язав такі важливі для психології ситуацій поняття як «тема буття», «тематичне структурування життя» [7; с. 294]. Нагадаймо, що поняття «тема» було введене в психологію Г. А. Мюрреєм. «Тема» відображає співвідношення потреб учасника та тиску з боку елементів ситуації. Тема, на думку Г. А. Мюррея, і є «справжньою одиницею аналізу потоку активності» [8; с. 127], що відображає клас еквівалентних для конкретного індивіда ситуацій. Поняття «тема» в певній мірі пов'язана з поняттям «проблема», що активно використовувалось в радянській психології у зв'язку з описом та класифікацією ситуацій. В проблемну ситуацію, на думку О. М. Матюшкіна, включеними є не лише умови завдань, дані, але і сам суб'єкт. «... основною умовою виникнення проблемної ситуації є потреба людини в розкритті нового відношення, властивості або способу дії» [4; с. 275]. Співвіднесення умов та потреб суб'єкта відповідає поняттю «тема», оскільки відображає не лише задачу, але й її значущість для людини, важливість її розв'язання.

Розглядати ситуацію як систему подій запропонував Б. Ф. Ломов, він також вказував, що ситуація організується не одним типом взаємозв'язку, а певною групою відношень. Як мінімум слід розглядати два типи відношень, що формують силове поле, відношення взаємодії та протидії. В певний час, при певних умовах один з типів зв'язків може виступати домінуючим.

Перед тим як приступити до викладення емпіричного матеріалу, слід виокремити принципи дослідження ситуацій міжособистісної взаємодії. Ми вважаємо доречним враховувати наступні положення:

1. Не існує єдиної класифікації ситуацій. Одна взаємодія може бути

віднесена різними людьми до різних класів еквівалентних ситуацій.

2. Розбіжності в визначенні класів еквівалентності відповідають розбіжностям в оцінках ситуацій. Для реконструкції категоріальних структур слід використовувати часткові семантичні диференціали, які відображають будову певного поняттєвого класу.

3. Для визначенні категоріальної структури слід використовувати вузький діапазон ситуацій певної сфери життєдіяльності, що підвищує імовірність подібності класів еквівалентних ситуацій досліджуваних.

4. Дослідження слід проводити на однорідній вибірці досліджуваних для підвищення імовірності подібності їх класів еквівалентності.

5. Шкали, що використовуються в процедурі багатомірного шкалування, повинні відображати різні аспекти аналізу ситуації (структурні ознаки, характер взаємодії, емоційні, поведінкові та мотиваційні аспекти активності суб'єкта та ін.), тобто відповідати робочій моделі дослідника.

Ми сформуваємо припущення, що когнітивна складність семантичного простору оцінки ситуацій нижче, ніж когнітивна складність простору, що описує особистісні властивості людей. Тобто у досліджуваних більш розвинена структура факторів оцінки людей, ніж ситуацій взаємодії.

Використовуючи вищезначені положення та гіпотезу, ми спланували своє дослідження. Були розроблені 55 біполярних шкал оцінки ситуацій, що відображали різні структурні аспекти ситуації міжособистісної взаємодії, а також 55 біполярних шкал оцінки суб'єкта, як учасника певної ситуації. В дослідженні прийняли участь 24 студента 4 курсу ХДУ, спеціальності психологія. Досліджувані оцінювали 10 ситуацій, пов'язаних з навчальним процесом в університеті, а також 10 відповідних персонажів. Наприклад, 1) студент, що запізнився на заняття; 2) студент, що пише неочікувану контрольну роботу; 3) студент, що конфліктує з викладачем на занятті; 4) студент, який отримує інформацію від викладача на лекції і т.п.

Для опрацювання загальногрупових результатів був використаний

факторний аналіз даних (STATISTICA 5.0). В результаті були отримані матриці факторних навантажень, аналіз яких дозволив визначити структуру значущих факторів оцінки для ситуацій та суб'єктів, учасників взаємодії. Структури значущих факторів наведені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Структура факторів оцінки ситуацій, пов'язаних з навчальною діяльністю, та студентів, як активних учасників даних ситуацій

№	Назва фактора	Відсоток сумарної дисперсії	Наявність полюсів, рівень їх значущості	Кількість показників, що увійшли до складу
Фактори оцінки ситуацій навчальної діяльності				
1.	Екстремальність	48,4%	Екстремально-травмуючий (0,96)	23
			Безпечно-розслаблюючий (0,85)	7
2.	Структурованість	20,7%	Відсутність структури та меж (0,9)	7
			Наявність структури та меж (0,65)	2
3.	Активність	6,75%	-	1
4.	Активна взаємодія	6,67%	-	2
5.	Стереотипність	5,17%	-	1
Фактори оцінки студента як учасника міжособистісних ситуацій				
1.	Стиль реагування на обставини	29,5%	Реактивний (0,76)	4
			Активно-впливаючий на обставини (0,81)	2
2.	Емоційний стан	26,8%	Дружелюбність (0,83)	8
			Роздратованість (0,81)	4
3.	Характер взаємодії	18,4%	Має чіткий план взаємодії (0,72)	7
			Спонтанний (0,89)	6
4.	Пасивність	8,3%	-	2
5.	Харизматичність	3,2%	-	2

Ми отримали п'ять значущих незалежних факторів оцінки ситуацій, пов'язаних з навчальною діяльністю студентів. Поведінка в даному типі ситуацій обумовлена оцінкою її рівня екстремальності для суб'єкта, характером її визначеності, структурності, рівнем активності, яку вона стимулює в учасниках, необхідністю вступати в активні форми взаємодії з партнерами, ступенем її стереотипності (наявність відпрацьованих засобів та схем поведінки, досвіду взаємодії в даному класі ситуацій).

Порівняємо когнітивну складність організацій двох визначених семантичних просторів. Когнітивна складність відображає ступінь категоріальної розчленованості певної змістовної галузі в свідомості

суб'єкта. Вона залежить від міри активності людини в даній галузі, від її досвіду. Під досвідом Дж. Келлі розумів не лише накопичення інформації, але й певний рівень її усвідомлення. Когнітивна система вважається відносно складною за структурою, коли вона має достатньо велику кількість елементів (конструктів, факторів), та дані компоненти мають високий ступінь інтеграції. Тобто когнітивна складність простору певної змістовної галузі повинна відображати і рівень когнітивної диференційованості репрезентацій, і міру їх інтегрованості. Показник загальної кількості значущих конструктів відображає ступінь когнітивної диференційованості, а характер відношень між конструктами (факторами) – міру інтеграції.

Калинкіна Є. М. [3] в своєму дослідженні, що проводилось за методикою особистісних конструктів Дж. Келлі, запропонувала використовувати наступні діагностичні індекси когнітивної складності: кількість незалежних значущих факторів (основний показник міри диференційованості); відсоток сумарної дисперсії, яку пояснює головний фактор; кількість змінних, що увійшли до складу першого фактора; коефіцієнт Банністера (основний показник міри інтегрованості структури).

Похилько В. І. [6] запропонував використовувати міру артикульованості семантичного простору, що розроблена в роботах П. Норіса, що дозволяє як кількісно визначити міру інтегрованості простору, так і надати якісний аналіз характеру співвіднесення конструктів (аналіз кореляційних плеяд).

В нашому дослідженні ми використовуємо такі показники когнітивної складності семантичного простору: 1) кількість незалежних значущих факторів, визначених за критерієм Хамфрі; 2) кількість незалежних полюсів факторів, визначених за критерієм Хамфрі [5]; 3) відсоток сумарної дисперсії головного фактора; 4) кількість змінних, що увійшли до складу головного фактора; 5) коефіцієнт Банністреа, розрахований для головного фактора [6].

Кількісні показники, що відображають рівень складності двох семантичних просторів, наведені в таблиці 2.

За показником розмірності когнітивного простору, який враховує лише

кількість незалежних значущих факторів, ми не отримали розбіжностей. Але, враховуючи біполярність визначених факторів, ми маємо більш високий рівень когнітивної диференційованості семантичного простору, що відображає суб'єкта, як учасника міжособистісної взаємодії.

Таблиця 2.

Кількісні показники когнітивної складності двох семантичних просторів

Семантичний простір	Кількість факторів	Кількість полюсів	% сумарної дисперсії головного фактора	Кількість змінних в складі головного фактора	Коефіцієнт Банністера головного фактора
Ситуації, пов'язані з навчальною діяльністю	5	4	48,4	30	287,9
Суб'єкти як активні учасники ситуацій	5	6	29,5	6	267,2

Про більш високу монолітність (низьку артикульованість, диференційованість) простору оцінки ситуацій свідчить і більший відсоток сумарної дисперсії (даний фактор пояснює приблизно половину індивідуальних розбіжностей), і більша кількість змінних, що увійшли до його складу, і, відповідно, більше значення коефіцієнта Банністера. Отримані результати свідчать про те, що студенти мають більш розвинені здібності в оцінюванні людей, як учасників взаємодії, ніж самих ситуацій. Це може бути слідством більшої орієнтації на діагностику та аналіз особистісних якостей людей в процесі професійної підготовки психологів, ніж на аналіз та інтерпретацію взаємодій, ситуацій, подій. Це також підтверджує думку Н. Кантора [7], що людина має знання і про ситуації, і про особистостей, але прототипи людей є більш доступними, тому вони використовуються більш часто, ніж структури знань стосовно ситуацій. Люди структурують світ, надаючи перевагу термінам особистостей, вони описують ситуацію «дуже особистісно-орієнтовною мовою» [7; с. 214].

Таким чином, ми можемо констатувати, що семантичний простір, який відображає основні фактори оцінки та сприйняття ситуацій, пов'язаних з

навчальною діяльністю студентів, є меш розгалужений ніж семантичний простір оцінки особистості. Він характеризується більшою монолітністю, оскільки був визначений один фактор оцінки, який згрупував більшу половину змінних-ознак, пояснюючи приблизно половину індивідуальних розбіжностей досліджуваних. При сприйнятті ситуацій студенти в першу чергу оцінюють рівень її небезпеки та ступінь її визначеності, тобто наскільки окресленими є межі ситуації, зрозумілими є відносини між учасниками, усвідомленими є її можливі наслідки.

Література

1. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций. Учебное пособие / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М.: Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.
2. Леонтьев Д. А. Тематический апперцептивный тест / Д. А. Леонтьев. - 3-е изд. - М. : Смысл, 2004. - 254 с.
3. Калинкина Е. М. Динамика когнитивной сложности познавательной сферы у подростков : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 / Ярославский государственный педагогический университет им. К.Д. Ушинского / Е. М. Калинкина. – Ярославль, 2008. – 23 с.
4. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А. М. Матюшкин. – М. : Директ-Медиа, 2008. – 392 с.
5. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
6. Похилько В. И. Когнитивная дифференцированность / В. И. Похилько // Общая психодиагностика / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. - М. : Изд-во МГУ, 1987. - С. 238-240.
7. Психология социальных ситуаций / Сост. и общая редакция Н. В. Гришиной.. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.: ил. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
8. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб. :

Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.: ил. - (Серия «Мастера психологии»).